ԴՐՕՇԱԿ

1905 № 8 ՕԳՈՍՏՈՍ

ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ԴԷՄ

ՌՈՒՄԲԸ ԵԸԼԴԸԶԻ ՄՕՏ

Հրէշը մի անգամ էլ դուրս սողաց մահուան ճիրաններից, ոճիրը մի անգամ էլ յաղթանակեց տէրրօրիստի ահաբեկող շանթերի դէմ...

Տասնեակ տարիներից ի վեր ամբարուած թոյնը դուրս ժայթքեց ահաւոր որոտումով և սասանեցրեց Եըլդըզի շրջակայքը։ Մի վայրկեան աւելի ուշ, մի քանի քայլ աւելի մօտ — և թագակիր մարդասպանը պիտի շնչասպառ գետին փռուէր իր ամբողջ կամարիլլայով...

Դուը վրիժեց — մէկը այն հոյակապ ձեռնարկներից, որոնք ոսկէ տառերով են արձանագրւում Ազատութեան տարեգրութեան մէջ. մէկը այն շեշտակի հարուածներից, — ինչ ենք ասում — միակը՝ որ ընդունակ էր համաշխարհային իրարանցում առաջ բերել, որ կարող էր անսովոր պայքարների թատր դարձնել սուլթանանիստ մայրաքաղաքը, նոր կացութիւն տնօրինել Օսմանեան կայսրութեան մէջ, նոր դարագլուխ բաց անել թիւրքահպատակ ազգերի համար։

Ո՞վ է նա, անյայտ, խորհրդաւոր վրիժառուն, որ նետուել էր, իր դժոխային գործիքով, սուլթանական աղօթարանի մօտ...

Ով որ էլ լինի նա — ազատութեան սպասդամաբեր է բռնակալութեան անմատչելի ապաստաններում, ժողովրդային ցաւերի ծնունդ է, դաժան, արիւնոտ օրերի ծնունդ, խիզախ անհերի խիզախ արտայայտիչ։

Ով որ էլ լինի նա — անսովոր յանդգնութեամբ ու անհնարին զոհողութիւններով է հրապարակ եկել. նրա ժեստը՝ վսեմ, հրապուրիչ՝ կաշկանդում է բոլոր մաքերը. նրա գործը խրախոյս է գտնում բոլոր հալածական ժողովուրդների մէջ, ամբողջ զգացող ու խորհող աշխարհում, որ այսօր ողբում է նրա վրիպումը, ցաւում է սրտանց, որ նրա քայլը չը պսակուեց յաղթանակով։

Եղե՞լ է արդեօք մէկը համաշխարհային պատմութեան մէջ, որ այնքան ատելութիւն ու գարշանք յարուցանէր ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան կողմից։ Պատահե՞լ է արդեօք քաղաքական խոշոր սպանութեան մի դէպք, մի դաւադրութիւն, ուր բուրժուազական մամուլը չարտայայտէր իր ցասումն ու պարսաւանքը դաւադրութեան հեղինակներին, ուր նա չը շեշտէր, չը փառաբանէր մարդկային անձի անբռնաբարելիութեան մեծ սկզբունքը։

Դիտեցէք, սակայն, համաշխարհային մամուլը։ Ո՛րպիսի հրահանգիչ լռութիւն։ Ո՛րպիսի անօրինակ, շշմեցուցիչ անտարբերութիւն Եըլդըզի կալանաւորի համար, որին մնում է մխիթարել միայն Norddeutsche Allgemeine Zeitung-*ի և նման զազիր բիսմարկեան օրգանների կեղծ համակրութեան ծանուցումներով։*

Այո, մարդկային անձնաւորութիւնը յարգելի է, անբռնաբարելի, բայց Եըլդըզի թշուառականը մի բացառութիւն է այդ օրէնքից. նա դուրս է համարւում մարդկութիւնից, — un despote au ban de l'humanité! *— բարձրաձայն յայտարարում էր մի քանի օր առաջ հռչակաւոր սօցիալիստ պարագլուխ Էմիլ Վանդերվելդ, բելգիական պարլամենտում, ի պատասխան կառավարութեան, որը ուզում էր փայլել Օսմանեան վեհապետի առջև, իր շնային սերվիլիզմով։*

Ու ահա սակայն, ճակատագրի մի անհեթեթ քմահաճոյքով՝ „մարդկութիւնից արտաքսուած ու արհամարհուած“ այդ բռնաւորը շարունակում է ապրել այն ժամանակ, երբ ժողովրդական դատի հզօր, գաղափարական առաջամարտիկները նահատակւում են խորտակուած յոյսերով, այն ժամանակ, երբ բովանդակ երկիրը նոյն այդ բռնաւորի յամառ ջանքերով վերածուած է հսկայական մի դագաղի, լի մեռելների ոսկորներով, ուր որդերը կրծում են անգադրում ազատութեան բողբոջները, ձգտելով խղճառ լափել, ոչնչացնել — պարզին...

Epur si muove! *„Եւ այնուամենայնիւ նա պտտւում է“ — այդ վիթխարի դագաղի մէջ անգամ վրէժխնդրութեան կրակը դեռ մնում է անշէջ, ազատութիւնը ծըլում, ծաղկում է և մահասարսուռ ճայթիւնով սասանեցնում բռնաւորի գահը։ Դեռ վառ է սրբազան ատելութիւնը դէպի ժողովրդի, ազգի թշնամին, դեռ կանգուն է ըմբոստ վրիժառու, խիզախ սերունդը, որ գիտէ իրագործել անկարելին, որ գիտէ յաղթահարել անհնարին խոչընդոտները և հարուածներ տեղալ նոյնիսկ այնտեղ, ուր Համիդը բնաւ չէ սպասում, — այնտեղ, ուր նա իրեն ազատ է զգում դաւադրի շանթերից, այնտեղ, ուր նա հեռու է նոյնիսկ իր հարազատ ժողովրդի աչքից, շրջապատուած ահագին տարածութեան վրայ իր զրահապատ լէգէօններով, այնտեղ, ուսկից նա ամեն շաբաթ անցնում էր ցնծագին աղաղակների մէջ, ժպտուն ու յաղթական, սիրալիր ու ողորմած հայեացքներ նետելով աջ ու ձախ... և ահա հէնց այնտեղ, ոճրագործի այն պարսպապատ դարանում, երկնային պատուհասի պէս պայթում է սոսկալի արկածը, վայրկենաբար դարձնելով փայլուն հրապարակը արհաւիրքների մի դաշտ, ծածկուած դիակների բեկորներով.*

սարսափելի է, սարսափելի։ Վերջին զբօսավայրն էլ թունաւորուեց, վերջին յոյսերն էլ մարեցին ապաս ու անվրդով երթևեկութեան...

Դուռը ճռռացրեց, բայց ի՜նչ վիճակում․․ Դժոխային սարսափով համակուած, մահը սրտի մէջ, նա սրարշաւ փախաւ անիծեալ աղէտավայրից դէպի իր մահահոտ օծրանոցը, և ահա այնտեղ վերսկսեցին այլասեռուած մանիակի ջղաձգութիւնները, ահա նա վերստին մոլեգնութեան թափեր առաւ, արթնացան նրա մէջ արիւնածարաւ բնազդումները․․․ բռնե՜լ, շո՜ւտ, շուտ, կախել, յօշոտել, խժանալ, արդեօք բրիստոնեա՞յ են դաւադիրները—հա՞յ, բուլղա՞ր, մակեդոնացի՞ որպէս գի տիրանը իր աւանդական սովորութեան համեմատ՝ թափէ իր թոյնը անմեղ ու անպաշտպան ժողովրդի վրայ․․․

Ահա նա ճչում է անզօր կատաղութեան մէջ, չը գտնելով դաւի հեղինակներին և նոյն իսկ վրէժխնդիր է լինում իր անմիջական շրջապատից, աքսորում է պալատականներին, բանտարկում է անգամ իր եղբօրը — Թագաժառանգին․ ահա նա նորից փչում է կատաղութեամբ ռէակցիայի փողը, հրահանգում է մասսային ձերբակալութիւններ և բազմամբոխ մայրաքաղաքը նորից դարձնում լրտեսական վոհմակների շահատակութեանց ասպարէզ։

Հի՜ն մեթօդ, մաշուած ու սնանկ, ապարդիւն ու անհեթե՜թ․․․ Եւ այդպէս մշտնջենական տագնապի մէջ, ահով ու զարհուրանքով, դաւերով ու հալածանքներով, կը շարունակէ առաջ ընթանալ իր սեփական բնակալութեան զոհ՝ Եըլդըզի մենաւորը, առանց երբեք խրատուելու կեանքի դասերից, առանց երբեք ականջ դնելու իր գահի պատուանդանը փորող ժողովուրդների աղերսներին ու սպառնալիքներին — այդպէս կը շարունակէ ընթանալ Կարմիր Խելագարը, մինչև որ վրայ հասնի յեղափոխական Նեմեզիդայի անվրէպ բազուկը, մինչև որ իրագործուի տիեզերական արէօպագիհրամայական և անագորոյն դատավճիռը։

ԼՐԱԳՐԱԿԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Daily telegraph-ի Պօլսոյ թղթակցէն (Ֆիլիպէի գծով)․

Երէկ սէլամլըգի արարողութեան ատեն սուլթանի կեանքի դէմ զարհուրելի փորձ մը կատարուեցաւ։ Լուրը ձեզ ուղղակի հեռագրած էի, բայց իմ հեռագիրս Պալատան մէջ սրբագրուելէ յետոյ ինձ վերադարձուեցաւ։ Այսուհանդերձ կը հաւատամ, որ գործակալութիւններուն պաշտօնական ազդարարութիւն մը եղած է։ Անգլիացի մը, որ ներկայ գտնուած է, հետևեալ մանրամասնութիւնները տուաւ ինձ։

Երբ սուլթանը մզկիթէն դուրս ելաւ և կը պատրաստուէր իր կառքը մտնելու, մօտաւորապէս հարիւր եարտա հեռաւորութեան վրայ կառքերու և զօրքերու խռնուածքի մէջտեղէն զարհուրելի պայթում մը առաջացաւ։ Անմիջապէս վերին աստիճանի խառնաշփոթութիւն մը տիրեց և աւելի սաստկացաւ փոշիի և ծուխի ամպէն։ Ձիեր ամէն կողմ կը փախչէին։ Մզկիթի, դեսպաններու յատուկ քէօշկի և պալատին պատուհաններու ապակիները ռումբի կտորներէն փշրուած էին. մինչդեռ ձիերու կտորներ, մարդկանց դիակներ և կառքերու բեկորներ խոշոր հեռաւորութեան վրայ նետուած էին։ Բոլոր սպաները և փաշաները խուժեցին դէպի սուլթան, խնդրելով անոր որ մզկիթ դառնայ՝ վախնալով երկրորդ պայթումէ մը, բայց Ն. Վեհափառութիւնն իրական վտանգի հանդէպ արտակարգ քաջասրտութիւն և պաղարիւնութիւն ցոյց տուաւ։ Նա պնդեց որ մինակ կառքը պիտի նստի և ինք անձամբ վարելով՝ մտրակը շաչեցուց ազդարարելով բազմութեան, որ ճամբայ բանան։ Երբ հիւրանոցին առջևէն կ'անցնէր, օտար հիւրերու խառն բազմութիւն և դիւանագէտներ ցնծութեամբ ողջունեցին զինք, որոնք սուլթանի քաջասիրտ ընթացքէն խորապէս տպաւորուած էին։ Ն. Վ. շատ ուրախ էր և կրկին ու կրկին կը բարևէր։

Պալատը հասնելուն առանձնապէս իր ներկայութեան հրաւիրեց Աւստրիոյ դեսպան Պ. Քալիչէն, որ սէլամլըգին ներկայ էր, ու երկար խօսեցաւ անոր հետ։ Դեսպանը սուլթանին պաղարիւնութեան վրայ մեծապէս զարմացած էր։

Երբ մզկիթը կը թողուր սուլթանը անշուշտ վերին աստիճանի գոհ մնացած ըլլալու է հաւատարմութեան այն ինքնաբուղխ պոռթկումէն, որ արտայայտեցաւ իր պաշտօնեաներու կողմէն, որոնք իր կառքը շրջապատեցին սուսերնին քաշած և ուղեկցեցան մինչև պալատին դուռը։ Պայթուցիկը սարսափելի ուժ ունէր, և կը հաւաստեն որ ռումբը իր մէջ կը պարունակէր մօտ 15 քիլօ նիւթ։ Սուլթանը 100 եարտա հեռաւորութեան վրայ ըլլալուն՝ պայթումէն պաշտպանուեցաւ ժամացոյցի աշտարակէն, որ վնասուած է։

Տակաւին գոհացուցիչ ոչ մի ծանօթութիւն՝ թէ ինչպէս ռումբը գործածուած է։

Նետելու համար շատ խոշոր՝ ռումբը կ'երևի պահուած էր կառքի մը մէջ, բայց յայտնի չէ թէ ինչպէս սուլթանի մօտ կարողանային պիտի պայթեցնել զայն, որովհետև կառքերը խիստ կերպով կը պահուին զօրքերու շղթայէն և հեռու սուլթանի բռնած ճամբայէն։

Ոմանք կը պատմեն որ փորձի հեղինակը ժամացոյց մեքենան լարեց և հեռացաւ, իսկ ուրիշներ դիպուածի կը վերագրեն։

Վերջապէս մարդասպանի ով ըլլալուն մասին ոչինչ յայտնի չէ։ Ռումբը լեցուած էր գնդակներով և երկաթեայ կտորներով։ Պայթումի վայրը խոշոր փոս մը բացուած էր, մինչդեռ ճամբու վրայ փռուած էին կառքերու բեկորներ և մարդկանց ու ձիերու մասեր, որոնք բառին իսկական նշանակութեամբ, կտոր կտոր եղած էին։ Ձիու մը ոտքը յիսուն մեթր հեռու նետուած էր։ Նիզակաւոր գունդը դէպի առաջ շարժած ըլլալուն՝ դէպքը նուազ վտանգաւոր էր, քան ինչ որ կարող էր լինել. բայց և այնպէս 23 մարդ և 50 ձի սպանուած և 57 մարդ վիրաւորուած են։ Սուլթանի շքախմբի քանի մը անդամները վիրաւորուած են և մէկը մզկիթի բակի մէջ սպանուած։ Օտար հանդիսատեսներ անվտանգ փախած են, բացի երկու գերմանացիէ և մէկ իտալացիէ, որոնք թեթև վէրքեր ստացան։ Պայթումը ամբողջ քաղաքի մէջ և քանի մը մղոն հեռաւորութեան վրայ լսուեցաւ։

—

Կ. Պօլիս. շաբաթ, 22 յուլիս.

Reuter. Սուլթանի կեանքին դէմ կատարուած փորձի մասին տեղական թերթերուն մէջ երևցած պաշտօնական զեկուցում մը կը յայտնէ, որ պայթումը Համիտիյէ մզկիթէն 100 եարտա հեռաւորութեամբ հանդիսատեսներու կառքերը սպասելու յատուկ տեղի վրայ և հեծելագնդի ետևի կողմը տեղի ունեցաւ։

Իշխանութիւնները ամէն մի ենթադրութիւն կամ հաւանակութիւնը աչքի առջև ունին։ Օրինակ՝ եղեռնագործը օտար անիշխանական մըն է, կամ ինչպէս ուրիշներ կը մտածեն, փորձը Մակեդոնացիի մը, Պուլկարի մը և կամ յեղափոխական Հայու մը գործն է. և կամ ուրիշ ենթադրութեան մը համեմատ պէտք է վերագրել դժգոհ մոլեռանդ Արաբի մը կամ երիտասարդ Թիւրքերու կուսակցութեան։

Ռումբի պայթումն վնասածներու մէջ կը գտնուի ըստ երևոյթին օտարական մը, որու իսկութիւնը Պոլսոյ մէջ յայտնի չէ։

Մեռածներու մէջ են սուլթանի տղուն դաստիարակը Պէհա պէյ և մի քանի զինուորներ, ոստիկան մը և սուլթանի մէկ թիկնապահը, որու արիւնաթաթախ համազգեստը երևան եկաւ Մզկիթի անկիւնը, ուր գտնուեցաւ Պէհա պէյ։ Այս վերջինին գլխի մէջ ռումբի կտոր մը մտած էր։ Ընդհանուր առմամբ քսանը չորս մարդիկ սպաննուած են և յիսունը եօթը վիրաւորուած։ 27 կառքեր ջախջախուած և 55 ձիեր սպաննուած են։

Ականատեսներ կը պատմեն, որ տեսարանը պայթումն անմիջապէս յետոյ սրտաճմլիկ էր։ Մարդեր և ձիեր մեռած կը պառկէին մօտ երկու եարտա գետնի վրայ ռումբէ բացուած լայնութեամբ խոշոր փոսի մը շուրջ, և մարդկանց կտորներ կը գտնուէին բաւական հեռաւորութեան վրայ՝ պայթումէն նետուած։

Հաւանական է, որ երբէք կարելի չի պիտի ըլլայ աղէտի իսկական մանրամասնութիւնները ճշտել, քանի որ անմիջական մօտաւորութեան վրայ գտնուողները բոլորը սպաննուած են։ Կը կարծուի թէպէտ, որ երբ սուլթանը մզկիթէն դուրս ելաւ, անձ մը ռումբը նետելու վրայ էր, ճիշտ այն միջոցին մօտը գտնուող մէկը զայն արգելել ուզեց, և ռումբը իյնալով պայթեցաւ. կամ դիպուածով գետին ձգելով՝ պայթումը ժամանակէն առաջ տեղի ունեցաւ։

Կը հաւաստեն, որ իշխանութիւնները քանի մը օր առաջ զգուշացուած էին, թէ այսպիսի թշնամութիւն մը գաւադրելու վրայ է, բայց կարևորութիւն չէ տրուած, որովհետև ճշմարտանման չեն գտեր։

Ոստիկանութեան կողմէն զգուշական արտակարգ միջոցներ ձեռք են առնուած, և մաքսատան պաշտօնեաները երկիրը ձգող բոլոր ճամբորդներու գոյքերը մանրակրկիտ կերպով կը խուզարկեն և ոչ մի կառքի թոյլ չեն տար Բ. դռան բակին մէջ մտնելու։

—

Պոլիս, 22 յուլիս

Ըստ Իգտամի ուրբաթ օր 24 մարդ սպաննուած և 55 հոգի վնասուած են։

Սուլթանի հրամանով վիրաւորուածները զանազան հիւանդանոցներ փոխադրուած են և նոյնպէս սուլթանը հրահանգած է, որ զոհերու ընտանիքներու նպաստներ բաշխուին։

Գոհաբանական մաղթանքներ կարդացուեցան այսօր Պոլսոյ և գաւառներու բոլոր եկեղեցիներու, ինչպէս նաև հրեաներու սինակոկներուն մէջ։

Թիւրք թերթերը կը շարունակեն թշնամական ապարքը ուժգնօրէն և խիստ լեզուով դատապարտող և սուլթանի վրայ Նախախնամութեան պահպանութիւնը փրող յօդուածներ հրատարակել։

REUTER

Neue Freie Presse-ին գրում են կ. Պոլսից յուլ. 22.

„Ստորերկրեայ ականի պայթիւմից ընկան մօտ 80 մարդ, մի մասը սպանուած, միւս մասը ծանր վիրաւորուած։ Զոհերի թիւումն են՝ Մէհմէդ փաշա, Դէնոն փաշա և մի ծեր գերմանացի պաշտօնական անձ, Լորիբոնել անունով։ Պայթիւմը առաջացրեց գետնի մի ահռելի դղրդոց, որ զգացուեց ամբողջ քաղաքում։ Սարսափը անկարագրելի էր“։

—

Բելգիական *Matin*-ի թղթակիցը գրում է կ. Պոլսից յուլիս 22.

„Եկել էի այստեղ իմ գործերով ուրբաթ առաւօտ և մտադիր էի նոյն օրը ներկայ գտնուել Սելամլիքի արարողութեան, շնորհիւ լաւ յանձնարարականների։ Դիւրին բան չէ սուլթան Համիդին տեսնելը, որ սովորաբար ամուր փակուում է Եըլդըզ-քեօսկում, և ես շատ էի ուզում օգտուել առիթից, առաւել ևս, որ բարեկամներիցս մէկը ասել էր ինձ. „ձեռքից մի թողնէք, մանաւանդ այդ տեսարանը, չը կայ նրանից աւելի հետաքրքրականը“։ Լաթէ գնայի, ինչպէս որ հաստատապէս որոշել էի, կարծեմ շշմելուց վայր պիտի գլորուէի, որովհետև սուլթանը մզկիթից դուրս գալուց՝ ողջունուեց մի ռումբով, որ 80 զոհ պատճառեց։

„Ստիպուած էի, այցելութիւնների պատճառով, հրաժարուել հռչակաւոր Սելամլիքից, մնացի հիւրանոցումս և հանգիստ զբաղուած էի իմ տուալետով, երբ, ժամը մօտ մէկ ու կէսին, լսեցի մի խուլ որոտում, որը կարծես մի ահաւոր բան էր ծանուցանում։ Կպայ պատուհանից և քիչ յետոյ տեսայ գալիս են երեք կառք, որոնց ձիերը ծածկուած էին վէրքերով և որոնց վրայից արիւն էր հոսում։ Կառքերը բերում էին վիրաւորներին, որոնցից շատերը ծանր հեծկլտում էին“...

„Ռումբը, ինչպէս ինձ ասաց մի պաշտօնական անձ, շինուած է եղել ժամացոյցի մեխանիզմով և ունեցել է պայթելու մի անհրաժեշտ ուժ։ Նա գրուած է եղել մի կառքում, որքան կարելի է՝ մզկիթին մօտ։ Մեխանիզմը այնպէս է եղել լարուած, որ պայթիւնը տեղի ունենայ ճիշտ սուլթանը անցնելու միջոցին։ Բայց, հակառակ սովորականին, սուլթանը փոքր ինչ աւելի ուշ դուրս եկաւ մզկիթից, և այդ էլ փրկեց նրան։ Թիւրք լրագիրները դեռ թոյլտուութիւն չեն ստացել՝ ծանուցանելու սպանութեան փորձը։

—

Նոյն լրագրի մի այլ համարում զետեղուած խմբագրականի մէջ՝ պերճախօս կերպով փաստաբանուում է սուլթանի սպանութեան փորձը, յիշուում են Պոլսի, Սասունի, Ուրֆայի, Տրապիզոնի մասսային ջարդերը՝ արիւնաներկ բռնաւորից հրահանգուած, յիշուում են Գլադստոնի սասանեցուցիչ ու վրէժխնդիր խօսքերը՝ արտասանուած հայկական կոտորածների յաջորդ օրը, յիշուում են փտած, այլասերուած բռնակալութեան բոլոր ոճիրները, որոնցով „կարմիր սուլթանը“ ձգտել է միշտ խեղդել հպատակ ժողովուրդների ազատութեան ձիգը...

—

Freie Presse, 22 յուլիսի.

Տաճկական թերթերը ծայրայեղ կատաղութեամբ են խօսում սուլթանի դէմ եղած սպանութեան փորձի մասին, որ նրանց կարծիքով, „ուղղուած է քաղաքակրթութեան և մարդկայնութեան դէմ։“

Նոյն թերթի մէջ, 22 յուլիսի.

Մի շաբաթ սրանից առաջ, Հայդար փաշա կոչուած տեղում, որ գտնւում է մայրաքաղաքի շրջակայքում, ոստիկանութիւնը խուզարկեց Նազարէթ անունով մի հայի հիւրանոցը և գտաւ դինամիտային ռումբերով լի մի արկղ։ Հայը ձերբակալուեց։

—

Berliner Tageblatt 22 յուլիսի

Թւում է թէ փորձի հեղինակը հայ է, պատկանող այն միջազգային Կոմիտէին, որ ապստամբութիւն է պատրաստում ռուսական և թրքական Հայաստանում։

Բազմաթիւ կասկածելի մարդիկ ձերբակալուած են, սակայն բուն հեղինակը դեռ չէ գտնուած։ Հաւանականօրէն պայթումի միջոցին նա զոհ է գնացել։ Պալատի հսկողութիւնը անմիջապէս սաստկացրուեց։

Սուլթանի կեանքի դէմ եղած փորձը, եթէ ի նկատի ունենանք Տաճկաստանում իշխող յեղափոխական հոսանքներն և խռովութիւնները, չպիտի զարմացնէ մեզ. ամենաշատը՝ մենք կարող ենք զարմանալ, որ այդ փորձը չէ կատարուել սրանից շատ առաջ։ Սուլթանի կառավարութիւնը տեսնում էր իր գերագոյն պարտաւորութիւնը՝ իր տիրոջ կեանքը պահպանելու մէջ և ինքը սուլթանը չէր ճանաչում աւելի բարձր նպատակ, քան ամեն մի հնարաւոր վտանգից ինքզինքը հեռացնելը։ Նա ոչ ոքի չէ վստահում, և ոչ ոք նրան չէ վստահում։ Այս անգամ ատենտատը նրա բաղդից անվտանգ անցաւ, նրա կառքը փշրուեց և նրան շրջապատողներից մի մասը սպանուեց կամ վիրաւորուեց ռումբի կտորտանքներով, իսկ Աբդուլ Համիտը մնաց անվնաս և նոյնիսկ, հակառակ իր առասպելական երկչոտութեան, պահպանեց արտաքին հանգստութիւն։ Թերևս նրան մխիթարում էր իր թշնամիներից վրէժխնդիր լինելու յոյսը, որովհետև նրա անգթութիւնը համարեա աւելի մեծ է, քան նրա վախկոտութիւնը„...

—

Frankfurter Zeitung, Կ. Պոլիս, 22 յուլիսի։

Եթէ փորձ անողը երէկ Սէլամլիկի վերջում իր զարհուրելի հարուածը մի կէս րոպէ էլ յետաձգած լինէր, սուլթանն էլ, որդիներն էլ, պալատականների մեծագոյն մասն էլ անկասկած կը զոհուէին։ Փորձը արուած է 50 մետր հեռաւորութիւնից։ Այն վայրկեանին, երբ սուլթանը մզկիթից ելնում էր, „սալամ դուր" ազդարարութեամբ զինուորները պատիւ արին։ Հազիւ էր լսել այդ ազդարարութիւնը, և ահա լսուեց մի սարսափելի դղրդիւն, որը կրկնուեց հինգ կարճ ընդմիջումներով։ Դուրս նետուեցին այնպիսի ուժգին ծխի և փոշու սիւներ, որ ամեն ինչ մի րոպէի ընթացքում կորուեց մթութեան մէջ։ Տիրեց մի սարսափելի իրարանցում մզկիթի բակի դըռում և ներսում։ Սորան հետևեցին անհասկանալի աղաղակներ, դառնում-գոչումներ և շատերի ահաբեկուած փախուստ։ Սուլթանին ամենամօտ մարդկանց շրջանում նկատելի էր սաստիկ վախ, որովհետև մարդ չէր կարողանում հաշիւ տալ իրեն, թէ ինչ է պատահել։ Մարդկանց ու ձիերի մասեր թռչում էին ու ընկնում դէս ու դէն։ Մզկիթի հրապարակի վրայ գտնւող շինութիւնների բոլոր լուսամուտները փշրուեցին, նոյն „Համիդիէ Մզկիթի", որտեղ սուլթանը րոպէ առաջ աղօթում էր, բարձր մինարէից շաչիւնով ծանր կտորներ էին թափթփում։ Երբ դղրդիւնը վերջացաւ և ծխի ամպերը ցրուեցին, ներկայ եղողների աչքի բացուեց մի սարսափելի տեսարան. մօտ 40 մարդ և 50 ձի ուղղակի կտոր-կտոր էին եղած և 80 մարդից աւելի ծանր կամ թեթև վիրաւորուած։

Սարսափելի դէպքի ամբողջ ընթացքում սուլթանը կանգնած էր դռնում, սակայն, ինչպէս միաբերան հաստատում են բոլոր վկաները՝ առանձնաբար։ Յետոյ նա իր ամենասիրելի որդու հետ կառք նստեց, հրամայեց բարձրացնել կառքի ծածկոցը, որը առհասարակ միշտ իջեցրած է լինում, և անձամբ վարելով կառքը՝ ուղղակի արիւնալի կատաստրոֆի տեղից դիմեց պալատ ողջութեան գոչերի ուղեկցութեամբ։ Կառքը շրջապատուած էր հարիւրաւոր մարդկանցով, որոնք հանել էին իրենց սրերը պատեաններից, այնպէս որ ամբողջ տեսարանը մի վայրկեան վայրենի մի ֆանտազիայի տպաւորութիւն էր թողնում։ Միայն երբ գաղտնի ոստիկանութեան գլխաւորը՝ սիրահռչակ գեներալ Ֆէհիմ-փաշան, շատ էր մօտ գնացել, ստացաւ սուլթանից մտրակի մի ոչ այնքան ողորմած հարուած։ Կարելի է հաստատապէս ասել, որ սուլթանը միայն իր սառնասրտութեամբ և գլուխը չը կորցնելով փրկեց խիստպէս կրիտիքական դրութիւնը։

Այն հարցը, թէ ո՞վ է փորձի հեղինակը, այժմ զբաղեցնում է բոլորին. առաջ կարծում էին, որ հայ է, յետոյ բուլղար, երիտասարդ թիւրք, Սիրիացի և վերջապէս — անիշխանական։ Ենթադրւում է, որ նա սպանուած է, կարծում են նոյնպէս, որ նա պայմաններին քիչ է ծանօթ եղել. այսպէս, օրինակ, „սալամ դուր" ազդարարութեան ժամանակ, որ անւում է սուլթանը մզկիթից դուրս գալու ժամանակ, նա կարծել է, թէ սուլթան՝ կառքը արդէն շարժւում է։ Եթէ այդպէս լինէր, սուլթանը անշուշտ սպանուած կը լինէր։ Ռումբի ներգործութիւնը այնքան սաստիկ էր, որ սուլթանից 5 մետր հեռու կանգնած նրա թիկնապահը սպանուեց, մի քանի աւելի մօտ կանգնած անձնաւորութիւններ վիրաւորուեցին։ Ներկայ եղողներից իտալական դեսպանատան Էրլօտտա ասում էր, որ ինքը քանիցս ներկայ է եղել փորձնական մեծ թնդանօթաձգութիւնների, սակայն այսպիսի ուժգին թնդիւն երբէք չէ լսել։ Կարող է լինել, որ փորձը կատարուած է եղել ոչ թէ ռումբով, այլ „դժոխային մեքենայով" կարծում են նոյնպէս, որ դա սարքերկրեայ է եղել։ Իսկոյն ձեռք առած պեղումները ոչնչով չը հաստատեցին այդ։ Գաղտնի ոստիկանութիւնը գործում է անդադար. արուած են անհաւատալի թւով ձերբակալութիւններ։ Սուլթանը կարգեց իսկոյն երեք մինիստրից անկախ քննիչ-յանձնաժողովներ, որոնցից մէկը նստում է Ըլդիզ-Քիօսկում։ Կէս գիշերից շատ անց՝ այս վերջինը սուլթանի ներկայութեամբ հարցաքննութիւններ կատարեց։

Փորձի հետևանքը կը լինի անկասկած այն, որ տէռորը (կառավարչական), որից այնքան տուժում ու տանջւում են սուլթանի բոլոր հպատակները—մինչև իսկ օտար գաղութները, աւելի կը սաստկացնի. սուլթանը որոշ ժամանակ կը լինի կատարելապէս սարսափելի ուրբաթի ազդեցութեան տակ։ Որքան քիչ կարողացաւ գաղտնի ոստիկանութիւնը փորձի առաջն առնել, այնքան աւելի նա կ'աշխատի սուլթանին գրգռուած պահել և իր փտտակար ազդեցութիւնը աւելացնել։ Գործին տեղեակ մարդիկ նախատեսնում են արիւնալի օրեր „ժուռնալիների" խմբի համար,—այսպէս են անւանում գաղտնի ոստիկանները ժողովրդի կողմից։

Այս դէպքը առաջացրեց և մամուլի ահաբեկումն. նոյն իսկ կարճ հեռագիրները, որոնք երէկ իսկոյն փորձից յետոյ ուղարկուեցին, շնորհիւ այդ ահական պայմանների, տեղ չեն հասել։

—

Բեռլինի *Lokal-Anzeiger*'ի

Սօֆիայի թղթակիցը հեռագրում է, որ Պոլսից ամսոյս 23-ին Սօֆիա են եկել մի խումբ գերմանացի տուրիստներ՝ տղամարդիկ և կանայք, որոնք ներկայ են եղել վերջին Սելամլիկին և պատմում են հետևեալը։

Ժամի 1-ից 20 րոպէ անց, երբ սուլթանը մզկիթից դեռ դուրս չէր եկել, լսեցինք մի սարսափելի պայթում։ Մեր աջ կողմից, մօտ 100 քայլ հեռու, բարձրացաւ մի ամպ. կառքերի կտորտանք, մարդկանց ու ձիերի դիակների մասեր էին թռչում օդի մէջ։ Մի կատարեալ հրաբխային ժայթքում էր այդ։ Մեր աչքի կանգնած գեներալների ձիերը կատաղութեամբ սկսեցին պտոյտներ գործել։ Այդ րոպէին մզկիթի բակում տեսնուեցաւ սուլթանը, շրջապատուած փաշաներով, իր կառքի մօտ կանգնած...։

—

Die Zeit· յուլ· 26

„Ցաճկական թերթերը կիսապաշտօնական կերպով հաղորդում են, որ 82 ընտանիք և մօտ 400 մարդ սգի մէջ են։ Ծանր ու թեթև վիրաւորների մէջ կան 17 զինուորներ և ժանդարմներ, 12 նշանաւոր տաճիկ քաղաքացիներ և մի ջահել աւստրուհի, օրիորդ Վօնէլա։ Սպանուած ու վիրաւորուած ձիերի թիւն է 70, կոտրատուած կառքերի թիւը 32։ Պայթումի եղանակի մասին սէնսասիոնել լուրեր են պտտում։ Ասում են, օրինակ, որ նա առաջ է եկել փոքրիկ օդապարիկի միջոցով, որը արծուի ձև է ունեցել։

„Պայթումի միջոցին սպանուած սուլթանի երկու ծառաները ամենևին վէրք չունին, նրանք մեռել են սարսափից առաջացած սրտի պայթումից“։

—

Berliner Tageblatt յուլ· 27·

„Կ· Պոլսում շրջող լուրերի համեմատ փորձի հեղինակը պալատական պաշտօնեաների, նոյնիսկ սպաների սգնութեամբ է ձգել ռումբը։ Ռմբաձիգը իբր թէ նպատակ է ունեցել ոչ թէ սպանել սուլթանին, այլ միայն վախեցնել նրան և ստիպել ռէֆորմներն իրագործել։

—

Frankfurter Zeitung-ին հեռագրում են Կ· Պոլսից, 29 յուլիսի·

„Բուլգարական նաւային ընկերութեան բոլոր պաշտօնեաները ձերբակալուած են։ Դեռ շրջում է մինչև օրս չը ստուգուած լուրը՝ իբր սուլթանի դէմ եղած սպանութեան փորձը արել են բուլգարները։

„Ոստիկանական շրջաններում ասում են, թէ սպանութեան փորձի առթիւ ձեռնարկուած քննութիւնը յանգում է այն եզրակացութեան, որ իբր փորձը հայերն են արել։ Այլ շրջաններում կարծում են, թէ փորձի հեղինակին տաճիկների մէջ պիտի փնտռել։ Ամենախիստ հսկողութիւն է նշանակուած երկու գահաժառանգների վրայ“։

—

Daily Telegraph-ի Վիէննայի թղթակիցէն։

30 յուլիսի

Գահաժառանգ Ռէշատ էֆ·ի բանտարկութեան լուրը, որ վերապահութեամբ ձեզ հաղորդած էի, ստոյգ կ'երևի։ Աւստրիական դեսպանատան նոր հասած տեղեկագիրը կըսէ, որ ուրիշ գահաժառանգներու շուրջ հսկողութիւնը աւելի խիստ է։

Զըրաղանի պալատէն սուլթանին գրած նամակով մը Բրէնս Ռէշատը ազգու կերպով կը բողոքէ իր բանտարկութեան դէմ։ Անիկա կ'սպառնայ մեծ պետութիւններու դիմում ընել, եթէ անմիջապէս ազատ չարձակուի։

Կը հաղորդուի, որ Բրէնսը իւր ձեռքի տակ ունի իր եղբօր Մուրատի յիշատակարանները, որ Ապտիւլ Համիտի կողմէն գահընկեց եղած և բանտարկուած էր Զըրաղանի պալատան մէջ, ուր և մեռաւ անցեալ տարի։ Այս յիշատակարաններու մէջ պատմուած է Մուրատի գահընկեցութիւնը և խիստ ամբաստութիւններ արուած են արդի Սուլթանի դէմ։ Պալատի ոստիկանութիւնը մեծ ջանքեր ըրած է այս փաստաթղթերը ձեռք անցնելու։ Բրէնս Ռէշատը ըսած է, որ զանոնք հրատարակութեան պիտի տայ, եթէ ազատ չը թողուի։ Գաղտնի ոստիկանութեան պետ Ֆէհմի փաշայի, իր աքսորումէն առաջ, առաջին գործը եղաւ Ռէշատ էֆէնդին բանտարկելը։

Հաւանականօրէն Ֆէհմին մատնեց Ռէշատը, իբր դաւադրութեան սադրիչը, ոստիկանութեան պետի իր դիրքը փրկելու նպատակով։

Բայց և այնպէս ռումբի պայթումէն յետոյ Ֆէհմի փաշա շնորհազուրկ եղաւ և Ասիա աքսորուեցաւ։

—

Die Zeit-ին գրում են Կ· Պոլսից 30 յուլիսի։

„Եըլդըզը և Բ· Դուռը լուրջ դիմումներ են անում բուլգար կառավարութեան մի յօդուածի առթիւ, որ զետեղուած է „Վիէրնա պոչտա“-ի մէջ և որը պատճառաբանում է սպանութեան փորձը։

„Նորագոյն տեղեկութիւնների համեմատ, թուում է, թէ կարևոր նշաններ կան հետը գտնելու համար։ Վերջերս այստեղ եկած Ռիպս անունով մի ռուսահպատակ, իբր թէ կոմիսիոներ, սպանութեան փորձի օրը անհետացել է։ Կառքը, որ փորձի մէջ դեր է խաղացել, պէտք է նրան պատկանած լինի“։

„Այդ կառքը, որի մէջ եղել է դժոխային մեքենայ, ամբողջապէս փշրուել է և կառապանը կտոր կտոր է եղել։ Ռիպսը պէտքէ է եկած լինի այստեղ Վիէննայից, ռուսական անցագրով։ Մեկնելուց առաջ Ռիպսը՝ Ադոլֆ Սօրիկօ անունով մի ծանօթ բելգիացու միջոցով յայտնել էր Մուրատովիչին, որ ինքը երկար ժամանակ բացակայ է իր տանտէր լինելու։ Սօրիկօն, որ ձերբակալուած է, պէտք է օգնած լինի Ռիպսին փախչելու“։

„Սպանութեան փորձի առիթով տեղի պիտի ունենայ մեծ փոփոխութիւն Եըլդըզի և ոստիկանութեան պաշտօնեաների մէջ“։

—

Freie Presse-ին հեռագրում են, յուլ· 31·

Էկզարխատի բուլգարական դպրոցների վերատեսուչ Նաումօվ ձերբակալուում է· կարծում են, որ նա վերջերս երկու ռումբ է տեղաւորել Էկզարխատում։

Ձերբակալուած էր և մի ֆրանսիացի, որի տունը խուզարկուած է։ Ֆրանսիական հիւպատոսի միջամտութեամբ նա արձակուեց։

Ձերբակալուեց և մի ուրիշ դալմատացի։ Այժմ նորից թերթում են դէպի այն կարծիքը, որ սպանութեան փորձը բուլգարական ծագում ունի։ Ընդհանրապէս թերթասէր „NeueFreie Presse“-ն հետևեալն է ասում, ի միջի այլոց, իր խմբագրականի մէջ·

“Ատենտատի հեղինակին պէտք է փնտռել երեք բանակներում,—բուլգարների, հայերի կամ երիտասարդ թիւրքերի մէջ։ Բոլոր երեք բանակների մէջ էլ երկար ժամանակից ի վեր տիրում է մեծ զրգռումն ու ատելութիւն դէպի սուլթանը։ Հարկաւոր է միայն յիշել Աբդիւլ Համիդի արիւնոտ արշաւանքը հայերի դէմ, Ցաճկահայաստանում„։

Այդ ընդարձակ խմբագրականի մէջ՝ ոչ մի համակրական խօսք դէպի Համիդը, ոչ մի պարսաւանքի դարձուած դէպի սպանութեան փորձի հեղինակը։

—

Temps-ին հեռագրում են Սոֆիայից, 31 յուլիսի·

„Թիւրք պաշտօնական շրջաններում տարածուած այն կարծիքը, թէ սուլթանի դէմ արուած սպանութեան փորձի հեղինակը բուլգար է, այստեղ հերքուում է բացար-

ձակապէս մակեդոնական ներքին ու արտաքին կազմակերպութեան անդամների կողմից, մանաւանդ որ հայերի ու մակեդոնացիների միջև կայացած համաձայնութեան համեմատ՝ կ. Պոլիսը չէ մտնում վերջինների գործունէութեան ջրջանը"։

—

Berliner Tagblatt-ին հեռագրում են Յ. Պոլսից, 1 օգոստոս.

Արժանահաւատ լուրերին նայելով, երէկ ձերբակալուած է Ելդըզում պալատական մի պաշտօնեայ, որին սաստիկ կասկածում են սպանութեան փորձին մասնակցելու մէջ։

—

Die Zeit-ի իրաւեկ թղթակիցը երկար, մանրամասն գրում է (օգոստ. 1) կ. Պոլսում կատարուող քննութեան ու ձերբակալութիւնների մասին։ Ոչ մի գրական հետևանքի չէ հասնում քննութիւնը, որովհետև անհետ չքացել են խորհրդաւոր կառքի թէ կառապանը, թէ տէրերը, որոնք իբր թէ եղել են ծպտեալ ռուսահայեր, և թէ այն ֆրանսերէն ու իտալերէն խօսող պարոնը, որը ստացել է կառքը մաքսատնից։

„Պայթիւնը հայերին վերագրելու փորձը ապարդիւն անցաւ, որովհետև դեսպանները ապացոյցներ ունեն, որ հայ յեղափոխական կոմիտէի կարծեցեալ շրջաբերականը Թիւրքական աղբիւրից է ծագում։ Քիչ են հաւատում նաև այն լուրին, որի համեմատ՝ իբր թէ անիշխանականներն են փորձի հեղինակները"։

—

Die Zeit, օգ. 1։

„Թրքական շրջանները միշտ աւելի և աւելի գալիս են այն եզրակացութեան, որ սպանութեան փորձը իրագործել են մակեդոնական և ռուս յեղափոխական կոմիտէները՝ միացած"։

—

Freie Presse-ին հեռագրում են, օգ. 3.

Մի հայուհի, ռուսահպատակ, Պետրովա անունով, խիստ կասկածելի է երևում, կարծում են, որ նա է արել սպանութեան փորձը սուլթանի դէմ։ Նա եկել է Ցուռնատանից փորձի նախընթաց օրը և մի օր յետոյ գնացել է Ռումանիա։ Քննութիւնը ցոյց տուեց, որ Պետրովան Եւրոպայից վերջերս եկած նոր կառքի հետևի մասում թաղցրած է եղել մի դժոխային մեքենայ։ Կարծում են, որ նա աշխատում է երեք տարուց ի վեր։

—

Նոյն լրագրին հեռագրում են յուլիսի 29.

„Երեկուայ Սելամլիքի տօնի միջոցին ամենուրեք զգացուում էր մի տեսակ պողպատեայ ծանրութիւն։ Զօրքերի շղթան կրկնապատկուած էր և մզկիթի հրապարակը 300 մետր տարածութեան վրայ փակ էր չը հրաւիրուածների համար։ Այն վայրկեանին, երբ սուլթանը թողնում էր մզկիթը, կարծէք սպասուում էր նախորդ ուրբաթ օրուայ զարհուրելի անցքը"։

ՕՏԱՐ ՄԱՄՈՒԼԻ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

Արտասահմանեան մամուլի մէջ լոյս տեսած կարծիքներից, տեղի սպութեան պատճառով, բերում ենք առայժմ՝ հետևեալները՝

Daily Telegraph՝ Լոնդոնի խոշոր պահպանողական թերթը, որ վերջին ժամանակներս լաւ է տրամադրուած դէպի սուլթանն ու նրա կառավարութիւնը, նեփրում է Պոլսի դէպքին մի խմբագրական, ուր Համիդի դէմ եղած սպանութեան փորձը գտնում է „բացատրելի", եթէ ոչ „ներելի"։

„Մի միապետ, որ ցոյց է տուել այնքան անսիրտ խստութիւն, հաստատապէս գիտէ, որ իր ընթացքով ներշնչում է մոլեռանդ ատելութիւն։ Նա չըվարանեց" պետական նպատակներով" հանդուրժել, եթէ ոչ դրդել հայերի կոտորածը։ Մինչև օրս տաճկական սուլթանները շատ վախեցել են պալատական դաւադրութիւնից, որը ընդունում է զինուորական յեղափոխութեան ձև։ Ուրբաթ օրուայ բռնափորձը ակներև օրէն ընդօրինակած է այն փորձերից, որոնք բաւական սովորական են Ռուսաստանում։ Պէտք է շնորհաւորել Եւրոպային, որովհետև ոչ ոք չէ կարող ասել, թէ ինչ քաղաքական հետևանքներ կ՝առաջանային, եթէ օսմանեան գահը յանկարծակի թափուր մնար։ Ներկայ ռուս-եապօնական պատերազմի և ռուսական հմայքի զգալիօրէն թուլանալու բազմաթիւ հետևանքներից մինն է Թիւրքիայի յարաճուն անհանգստութիւնը, Թիւրքիայի, որ առժամապէս ազատած է իր գոռոզ հարևանի յարատև սպառնալիքից։ Արևելեան Եւրոպայի քաղաքագէտները, սնդիկի պէս փոփոխական, հոգեպէս քայքայուում են որևէ անախորժ անցքի պարագայում և սուլթանի սպանութիւնը նոր սարսափ կը ձգէր գիւանատների վրայ, որոնք առանց այնէլ շատ յուզող խնդիրներ ունեն իրենց ձեռքում։ Ինչպէ՞ս է ձգուել ռումբը, առայժմ անբացատրելի է, բայց նշաններից երևում է, որ դա մի զարհուրելի բան է"։

—

„Vorwarts"-ի „Թիւրքական ռումբ՝ խարդրով յօդուածի մէջ՝

„Ուժի միջոցով բռնապետութիւնը տապալելու փորձը, որ այժմ սասանեցնում է Ռուսաստանը, գործադրուում է և Թիւրքիայի նկատմամբ, Եւրոպայի այն պետութեան՝ որը Ռուսաստանի պէս փակում է ինքնիրեն նոր ժամանակի զարգացման առջև և որի պետը, ցարիզմի նման, արիւնալի բռնութեամբ ճնշում է ամեն մի շարժում դէպի ազատութիւն և քաղաքացիական իրաւունք։ Ուրբաթ օրը լուր եկաւ Պոլսից ռումբի մի սարսափելի պայթումի մասին, մի փորձի, որը ուղղուած է եղել սուլթան Աբդիւլ-Համիդի դէմ և որը, սակայն նպատակին չէ հասել։

Ոչ պակաս քան „հմայառուսական ցորը"՝ սուլթանը հարկադրուած է իր կեանքը մեկուսացման ամենահրէշաւոր միջոցներով ապահովել փորձելու։ Նա ապրում է Ելդըզ-Քիոշքում, ամբողջովին կտրուած աշխարհից, և միայն ուրբաթ օրերը թողնում է իր պալատը՝ հանդիսաւոր թափորով Ելդըզ-Քիոշկի մզկիթը գնալու համար։ Զօրքերի շարքերը այդ ժամանակ փակում են ամբողջ ճամբան։ Ոչ մի պարզ մահկանացու, ոչ մի ուղղափառ մահմեդական իսկ չէ կարող մօտենալ սուլթանին... Սպանել են բազմաթիւ մարդիկ, զինուորներ, թիւրք մեծամեծներ և նրանց հետ միասին, ըստ երևոյթին, և փորձի հեղինակը։ Ենթադրութիւնները յանգում են նրան, որ կամ երիտասարդ թիւրքերի կուսակցութեան անդամներից մէկն է արել փորձը, կամ դա հայկական վրէժի և պատժի մի ակտ է։

Դէպքը դարձնում է Եւրոպայի ուշադրութիւնը նորից դէպի իրերի դրութիւնը Թիւրքիայում։ Փոխէփոխ գալիս են լուրեր կամ անհանգստութիւնների մասին Մակեդոնիայում և բուլղարական սահմանի վրայ, կամ թէ շարունակ կրկնուող սարսափների մասին Թիւրքահայաստանում։ Այն փորձը, որ արել է սոցիալ-դեմոկրատիայի կողմից, նոյնպէս և գերմանական ռայխստագում, կառավարութեան վրայ ազդելու, որպէս զի վերջինս՝ համաձայն 1878 թ. Բերլինի դաշնագրի՝ ռեֆորմներ մտցնել տայ Թիւրքաց պետութեան մէջ, անհետևանք է մնացել։ Երկու պետութիւններն էլ, որոնք ամենից շատ են շահագրգռուած Բալկանում — Ռուսաստանը և Աւստրիան — միշտ համաձայնութիւն են տուել հոգալու Թիւրքիայի դրութիւնը բարւոքելու և ռեֆորմներ մտցնելու մասին։ Սակայն հէնց մեծ պետութիւնների մրցումն է եղել, որ շարունակ թոյլ է տուել սուլթանին պատասխանել արևմտեան Եւրոպայի գրգռած հասարակութեանը միայն խոստումներով և երբէք այդ խոստումները չը կատարել։ Արդէն լոկ „ընդհանուր միջամտութիւն“ խօսքը, մի ֆրանսիական դիպլոմատի ասելով, հանգստացնում է Թիւրքին։ Այդպիսով իրերի դրութիւնը Թիւրքիայում այսօր աւելի լաւ չէ, քան տասնեակ տարիներ առաջ“...

—

Ժրնէ / հրատարակչ. Երիտասարդ Թուրքերու „Իմթիհատ՝ ամանթերթ սուլթանի դէմ սպանութեան փորձի առթիւ հետևեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ.

„Մարդկային կեանքի դէմ եղած սպանութեան փորձի համար պէտք է ցաւիլ, բայց կարե՞լի է ցաւ զգալ ապարածի մը համար, որ գիշեր ցերեկ հաղարաւոր գարշելի ոճիրներ կը գործէ, առանց խղճմտութեան իր երակիրը կը կործանէ և իր կայսրութեան զանազան տարբերու միջև ատելութիւն կը սերմանէ։

Իր անձին դէմ՝ ուղղուած դէպքէն սուլթանը կ'ուզէ օգտուիլ և երկիրը արեան հեղեղով լեցնել՝ վերագրելով գործը Երիտասարդ Թիւրքի մը, Պուլղարի մը կամ՝ Հայու մը, բայց երբէք այն անիշխանական վիճակին որ կը տիրէ երկրին մէջ։

Փորձի հեղինակին ազգութեան մասին մենք առայժմ ոչինչ պիտի ըսենք, մինչև որ Կ. Պոլսէն մեզի աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ հասնին։ Համիդական աղբիւրներէ բղխած լուրերը մեզ կրնան միայն մոլորեցնել։

Սուլթանը նորէն կ'ուզէ իր պժգալի դերը խաղալ և մոռանալ այն, որ մեր հայրենակիցները կը տառապին՝ իր գիտակից չարութեան պատճառով։

Կը յուսանք, որ ժամանակի և կրկնուած փորձերու հետ միասին բոլոր ցեղ է և կրօնէ մեր հայրենակիցները աւելի լաւ պիտի հասկնան, թէ ո՞ւր կը գտնուի չարութեան աղբիւրը և հրամայողական պարտք պիտի զգան ճակատէն քալելու հասարակաց հայրենիքի բոլոր զաւակներու հետ՝ կուռելու համար բոլոր բռնապետներու՝ ամենուս իսկական թշնամիներու դէմ։

Ինչ որ մեզ աւելի կը զարմացնէ, այն է, որ կը գտնուին եւրոպական թերթեր, որոնք Կ. Պոլսոյ ժողովրդին զգացումներու թարգման ցոյց կուտան զիրենք, յայտնելով իբր թէ ազգաբնակութիւնը զայրացած ըլլար այս փորձէն։ Քանի որ այս հաւատարմութեան զգացումներու ծայրը մինչև Եւրոպա հասած է,—որու մասին նախ ինք սուլթանը լաւատեղեակ ըլլալու է—ինչո՞ւ ուրեմն անգղի մը պէս թառած է Եըլդըզի բարձունքներուն վրայ, շրջապատուած ամրապարիսպներով և կղզեցած մարդկային բնակարաններէ։

Ինչո՞ւ ինքզինք պարտաւորուած կը տեսնէ նոյն բարձունքներու վրայ շինելու այդ մզկիթը, իր ճգնութեան պալատին մեծ դրան դէմ առ դէմ։

Ինչո՞ւ միմիայն իր անձին է յատկացուած մզկիթը, որու մուտքը, հակառակ կրօնական օրէնքներու՝ արգիլուած է մինչև իսկ Կ. Պոլսոյ ազգաբնակութեան, որը իբր թէ զինք այնքան կը սիրէ։

Ինչո՞ւ ամենասիրելի վեհապետը կը բարեհաճի իր շուրջը հաւաքել հազարաւոր զօրքեր՝ երկու քայլի ուխտագնացութեան մը համար։

Ինչո՞ւ դպրոցէն ելած ոչ մի սպայ չպարունակեր այն բանակը, որու է յանձնուած սիրուած և յարգուած անձին պաշտպանութեան գերագոյն պարտականութիւնը։

Ինչո՞ւ դժբախտ Ռուսերուն հայրիկին հետ սիրով կը համաձայնի և Թիւրքաց մէջ ապստամբութեան մը պարագային իր անձին պաշտպանութեան ապահովութիւնը անկէ կ'ստանայ։

Դժբախտ օսմանցուց Մեծ-հայրը անելևակայելի չարութեան գանձերը ունի, բայց թող լաւ զգուշանայ, որ այս գանձերը օր մը սպառելով զինք կորուստի չտանին։ Հակառակ եւրոպ. կառավարութիւններու շտապողական շնորհաւորումներու, ապահովագրական ոչ մի ընկերութիւն սուլթանին կեանքը պիտի ուզէ երաշխաւորել՝ ցորչափ իր գարշելի տիրապետութիւնը յատկանշող չարիքները շարունակեն։

—

Ահմէդ Ռիզան իր „Մէշվէրէթ“ թերթին մէջ սպանութեան փորձի առթիւ հետևեալ կարծիքները կը յայտնէ, որոնք ազատ չեն ինչպէս ընդմիշտ նոյնպէս այս անգամ, յեղափոխականներու հասցէին ուղղուած իրեն յատուկ շնական ակնակներէ։

„Ապդիւլ Համիտ կատարելապէս գիտէ, որ ժողովուրդը զինք կ'ատէ, կը նզովէ և իր արագ կորուստը կը մաղթէ։ Այս բանը գիտնալով քսան հազար զօրքերով գիշեր ցերեկ կը պաշտպանուի և Եըլդըզի թաղէն երբէք դուրս չելլեր։ Այն օրը, որ ստիպուած է կայսերական բակը անցնելով Մըզկիթ երթալ՝ իրեն համար ահաւոր օր մըն է։ Նա ամէն տեղ դատաւորներ և վրիժառուներ կը տեսնէ իր առջև կանգնած։

Պայթող ռումբը իբր ազդարարութիւն պիտի ծառայէ՞,—Թիւրքիոյ շահու համար ատիկա կը յուսանք։ Ապդիւլ Համիդի անձին մէջ մարմնացած գարշելի բէժիմի մը դէմ այս ազգու փորձը կրնայ կրկնուիլ ո՛չ թէ Մըզկիթէն հարիւր մէտր հեռաւորութեան մը վրայ՝ ինչպէս այս անգամ՝ այլ մինչև իսկ իր կառքի անիւներու տակ։ Սուլթանը չէ կարող անկէ խոյս տալ՝ բայց եթէ Սահմանադրութեամբ երաշխաւորուած արդարութեան և ազատութեան դարագլուխ մը բանալով միայն։

Ազդարարութիւնը ամենայարմար ժամանակին կը հասնի։ Ռուսիան կլանուած պատերազմով և ներքին խառնակութիւններով՝ մեզ ազատ ասպարէզ կուտայ ազատական բարենորոգումներ գործադրելու։ Այսպիսի նպաստաւոր առիթէ մը չօգտուիլը ոճիր մը պիտի ըլլար։

Կառավարել՝ կանխատեսել, ըսած է հին առած մը։ Գահակալութենէն ի վեր Սուլթանը ինքիրեն կը հարցնէ՝ թէ ի՞նչպէս Սուլթան Ազիզը գահընկէց եղաւ և նոյն վիճակին չենթարկուելու համար բոլոր նախազգուշութիւն-

ները ձեռք կ'առնէ։ Աւելի լաւ կ'ըլլար երբ ինքիրեն կը հարցնէր՝ թէ ինչու ան գահընկէց եղաւ և իր ապահովութիւնը ամրապնդէր վարչական բարեփոխումներով։ Արդի պայմաններու մէջ մեծ յանցանք պիտի ըլլայ իրեն նոյն բացասական մտածումներու մէջ շարունակելու։ Պէտք է ուրեմն աշխատի հասկնալու, թէ ինչո՞ւ ռումբը նետուած է և ոչ թէ ինչպէս, որպէսզի կարողանայ բարենորոգումներու խելօք քաղաքանութեամբ անկէ խուսափիլ։

Փորձին հեղինակը, այս առաջին ազդարարութիւնը անող անձը, մեռած կամ կորսուած՝, անծանօթ կը մնայ։ Պուլղար, Հայ կամ Երիտասարդ-Թիւրք կը կարծուի։ Անշուշտ ոչ ոք պիտի գիտնայ անոր անունը՝ մինչև Ներկայ իշխանութեան վերջ։

Բայց սպասելով կրնանք ըսել, որ եթէ ան Պուլկար կամ Հայ մըն է, այս Պուլկար կամ Հայը չը պատկանիր միջազգայնական խնդիրին. որովհետեւ այս մարդիկը համիդական րէժիմի շարունակութեան մէջ շահ ունին, րէժիմ մը որով շնորհիւ կ'ապրին, թէև՝ իրենց խաղը պարտկելու համար, զիրենք դժգոհ ցոյց կուտան արտաքուստ։

Կը յաւելունք, ուր պալթումի ատեն Մարեջախտներ փախած են՝ կ'երևի ճագարներու պէս։

Ատոնք „հաւատարիմներն“ են, որոնց անձնուիրութեան վրայ Սուլթանը վստահ կ'երևի, փոխանակ իր ուժը իր հաւատարիմներու սրդէն քաղելու։ Ճիշտ է, որ ժողովրդի սիրտը դրամով չգնուիր՝ այն կը շահւի սիրով և հայրական խնամքներով։

ԿԱՐՄԻՐ ՆԱՄԱԿ

ՈՃՐԱԳՈ՛ՐԾ

Եւ վերջապէս դուն ալ օրերուն ամենէն զարհուրելին և վայրկեաններուն ամենէն արդարը տեսա՛ր, տեսա՛ր ու զառանցեցիր և քու խաւարող ու հրէշային աչքերդ հազիւ հազ կրցար ծածկել հպատակներուդ անմեղ արիւնին մէջ փտտած կմախաձև ձեռքերովդ... Եւ հիմա ազօթէ որու որ կ'ուզես՝ ծնկաչոք և հողատարած Մուհամմէդիդ կամ Եղեռնի աստուածիդ, կամ Դիպուածին կամ Չարիքին, աղօթէ, որովհետև քու կենդանի սատակդ դեռ հողին վրայ կեցնելու պարգևը չարաշուք վայրկեանին կը պարտիս ո՛չ թէ Անոնց անշուշտ, որոնք այդ անիմանալի, հանճարեղ ու գերբնական պատիժը յղացան քեզի համար. Անոնք, որ յղացան մարդուս մըտածումը կուրցնող և աչքերը փորող այդ պատիժը՝ Նորէն պիտի գան, Նորէն պիտի ծագին։ Բնա՛ւ չ'երջանկանաս, ո՜վ ղառամեալ արիւնարբու, բնա՛ւ չի սրտապնդուիս. սպասէ,— ու շատ երկար չէ՛ որ պիտի սպասես արդարև—սպասէ՛, և այս անգամ՝ այլևս դուն չէ՛ որ պիտի տեսնես, այլ մենք, քու բազմացեղ ժողովուրդներուդ միլիոնները պիտի տեսնեն քու շանսատակ ըլլալդ և քուկիններուդ և քու՝ ջարդ ու փշուր մարմիններէն ամե՛նքս ալ մեր արիւնլուայ կտորը պիտի ունենանք ձեռքերնուս մէջ, իբր զղւանքի և դեռ չտեսնուած յաղթանակի պճգալի մասունք...։ Գիտեմ թէ ի՛նչ դժոխային չարչարանք, ի՛նչ մղձաւանջ, ի՛նչ մահազօր տենդ և ի՛նչ չի յագեցած և անյափրանալի կատաղութիւն մըն է, որ գքեզ կը գալարէ, զքեզ պատիդ մէջ պատէ ի պատ կը զարնէ և աթոռի վրայէ աթոռի վրայ կը նետէ, կարենալ լուծելու համար տիեզերքիս ուժերէն դուրս եղող այս առեղծուածը։ Բայց պիտի չի կրնաս լուծել. ո՜վ արիւնըռուշտ յարալէզ, պիտի չի կրնաս ձեռք դնել այն արհաւրալից, այն վրիժառու, այն քինայոյզ, այն հայրենատարփ, այն աստուածառաք ու շքեղ ու անպարտելի Անծանօթին վրայ, պիտի չի կրնաս ձեռք դնել Անոր վրայ, որ քու զինուորապատ պատնէշներէդ հերոսի մը պէս ներս մտաւ, գըլուխը իր փառքէն ու իր հպարտութենէն բարձր և նայուածքը մահով և ազատութեամբ առլցուն... Նորէն պիտի գայ աղատագրման Դիցուհին, կամ փրկութեան այդ Քրմապետն անողոք...։ Բայց, եթէ կուզես, թող սարսափի և մահաժամի թունաւոր արիւնդ կզակներէդ վար հոսի և թող ծովատիրէ զքեզ, և ծունկերէդ մինչև բերանդ բարձրանալով՝ թո՛ղ խեղդէ զքեզ քու արիւնիդ մէջն իսկ։ Եւ կամ ուրիշ խրատ մը, եթէ կուզես քու անէացումդ քու ձեռքովդ ստեղծել, սա սատափեայ սեղանիդ վրայէն ոսկեվառ ատրճանակդ ձեռքդ առ և հրափողը ուղղէ մեռելահոտ բերանիդ և կամ եղեռնալուր ականջներէդ միոյն. և քաշէ՛, անգամ մը համար քաշէ՛ ըլթակը...։ Որովհետև ուրիշ օգնութիւն պիտի չի հասնի քեզի, ուրիշ բազուկ պիտի չի շարժի, ուրիշ դիպուած, ուրիշ վայրկեան, ուրիշ չարիք պիտի չի գան զքեզ փրկելու...։ Եւ տեսա՛ր հարիւրաւոր մարմիններ ճղակտոր՝ բաշարձակ ու հոգևարքի մէջ վոնչող ձիեր, որ խորտակեալ շքակառքերուն հետ բոցեղէն ու մոխրապատ օդերուն մէջ ցնորապարեցին և ճախրեցին, ի՛նչպէս գտար այս պատկերը, դո՛ւն ամենագէտ ոճրագործ, կրցա՞ծ էիր յօրինել այս խրախճանքի համայնապատկերը. յաջողեցա՞ն քու վրիժառուներդ։ Այո՛ կըսես զարհուրանքով, և քրքիջիդ կռինչը կմախքիդ ոսկրատենդին հետ չորս հողմերէն կխացուի։ Եւ ողջ մնալովդ գոնէ անգամ մը ես զարհուրեցար այս կատորումի թատերաբեմէն, որովհետև յաջորդ անգամուն „կառքդ վարելով“— ո՜վ պարսպապատ մարդասպանի հեգնութիւն — Եըլտըզ երթալու քաջութեան յագնութիւնն ալ չի պիտի կրես։ Եւ այս անգամ քու պալատիդ կամ քու մզկիթիդ անկիւնաքարերուն տակ, որ ահագնաշառաչ պիտի կործանուին, քու սուլթաններուդ բաւանդակ սերունդները պիտի խմորուին։ Եթէ չես ուզեր, որ քու որջերուդ մէջ գերեզմանուիս, ուրեմն դո՛ւրս ել և յուլիս 21-ի փառակերտ ցորեկը թո՛ղ նորէն բոլորուի, դո՛ւրս ել, և գոնէ Արդարութեան արեգակին տակ մոխրացիր, որովհետև, ճշմարիտ ճշմարիտ կ'ըսեմ քեզի, ո՛ւր որ ալ ըլլաս Վրէժին ստոյգ և անխուսափելի և պատրաստ ճամբաներէն պիտի հասնի, պիտի թռէ, պիտի գա՛յ հրաշագեղ Անծանօթը, որ քու մէջդ ոտքի է արդէն խղճմտանքին նայուածքներովն ականապիշ, և իր անողոք սուրը վիզիդ և իր բռունցքին զօրութեան ծանրութիւնը քու քստմնելի գանկիտ վրայ հանգչեցուցած՝ պիտի գայ Անծանօթը, որովհետև, բոլոր ճամբաները ու բոլոր երկաթապատ դուռները անոր քայլերուն առջև բա՛ց են, ինչպէս բաց է ապագան մարմարեղէն դաղափարին առջև։

Քու հպատակդ՝ ապերախտ և արիւնիդ ծարաւ՝

ՍԻԱՄԱՆԹՕ